

הרב אלחנן פרינץ

משמעותה של תופעת השכחה

כולנו מתפללים שנוכח ולא נשכח את מה שאנו לומדים בתורתנו הקדושה ומייחלים לסייעתא דשמיא בזה. לכאורה ישנה הוה-אמינא לומר כי אין מה לעשות בכל הקשור לזכירת הלימוד, שכן אומרת הגמרא במסכת מגילה (ו, ע"ב): "ולדברי תורה לא אפן אלא לחדודי, אבל לאוקפי גירסא – סייעתא פן שפיא היא" ומבאר רש"י: "לאוקפי גירסא – שלא תשכח ממוני", כלומר אי השכחה תלוי בעזרה מן השמים.

א. חומרת השכחה

אם הדבר תלוי בסייעתא דשמיא, כיצד ניתן לבאר את דברי המשנה במסכת אבות (ג', ח) האומרת כי "כל השוכח דבר אחד פשענתו פעלה עליו הכתוב כאילו פתחייב בנפשו, שנאמר 'רק השפר לך ושמור נפשך פאד פן תשכח את הדברים'". ויתרה מזאת מצינו בגמרא במסכת מנחות (צט, ע"ב) שהשוכח את לימודו עובר בשלושה לאווין, וייתכן לבאר את המשנה במסכת אבות ע"פ תירוץ הגמרא במסכת מנחות: "כול אפילו פחפח אונסו? תלמוד לומר (דברים ד'): 'ופן יסורו עלבבך', בפסוק עלנו הכתוב פדבר". וביאר הגר"ע יוסף (שו"ת "יביע-אומר" ב, ח) דמסירם מלב, היינו "היושב ומפנה לבו לבטלה ומתרשל מלחזור על לימודו".

ישוב אחר לחומרת עונשו של השוכח עד כדי שמתחייב בנפשו, מצינו בדברי רבינו יונה (במסכת אבות). לדעתו, מכיוון שיבוא להורות ע"פ זכרוננו, ויאמר כך א"ל רבי, ויאסור המותר ויתיר האסור, ונמצאת תקלה באה על ידו. כלומר, החיוב הוא מפני שגגת הוראה. אולם אם מזכירין לו מעט ואז הוא נזכר, נראה דאין זה חשיב לשכחה, כפי שמובא בשו"ת "משנה-הלכות" (יב, שצז): "למה מלמדין העובר כל התורה ומשכחין אותו קודם יציאתו מן העולם כדי שאחר כך יוכל ללמוד בניקל, דבלא"ה שום בריה לא יוכל להבין ולהשיג אפילו קט קטן זולת בעזר וסיוע אלקי, ומועיל הלימוד שנשאר בו חקוקה בזכרון עכ"פ כשמזכירין אותו ומלמדין אותו במעט השתדלות יזכור שכך וכך היה המעשה...".

אלא דעל-פי הדברים שיובאו להלן נראה דבכוחו של האדם לשפר את זיכרונו או להיפך, לשכוח את מה שלמד. לאור הדברים שנציג, נוכל לומר כי מה שנאמר שהשוכח מתחייב בנפשו ועובר על לאווין, היינו מפני שהוא מבצע דברים הגורמים לו לשכוח את תלמודו וכן הוא אינו משתמש בעצותיהם של חז"ל לשיפור הזיכרון¹.

לפני שנמנה את הדברים הגורמים לשכחה, ראוי להקדים ולומר כי האדם נוטה לזכור טוב יותר את מה שהוא מעוניין לזכור, את אותם דברים שהותירו רושם וחיותם על ליבו, ובלשונו של הרב דסלר ("מכתב מאליהו" ה', עמ' 116): "כל שהלב תופס האדם זוכרו". ונכונים הדברים שבעתיים בזכירת הלימוד, כפי שאומר דוד המלך (תהילים קי"ט, קכט): "פלאות עדותיך, על כן נצרתם נפשי". כאשר רואה האדם פלא, הוא לא שוכחו במהרה. לפיכך אם התייחס האדם ללימוד התורה כפלא, כדבר יקר ומיוחד, אזי לא במהרה יאבדו הדברים מליבו.

ב. הגורמים לשכחה

1. אכילת זיתים

המקור לאותם דברים המשכחים את הלימוד בכלל וזיתים בפרט, מובא בגמרא במסכת הוריות (יג, ע"ב):

"תנו-רבנן חצישה דברים כשכחים את הלימוד: האוכל פצה שאכל עכבר, ופצה שאכל חתול, והאוכל לב של בהמה, והרגיל בזיתים. והשוחה פיס של שיורי רחיצה, והרוחץ רגליו זו על גב זו. וי"א אף הפניח כליו תחת פראשותיו".

אלא דאם זהו מקור כה מפורש, יש לעיין מדוע אין בני האדם מקפידים על-כך.

היעב"ץ בספרו "מור וקציעה" (קע) כתב כי מה שאין נוהגים לזוהר בזיתים, אף הנהגים מדברים המביאים לידי שכחה, "משום דמשמע להו שלא נאמרו דברי הגמרא אלא באוכלן לחין חיין, וקובע סעודתו עליהן, משא"כ באלו הכבשים שאין אוכלין אותן אלא לקינוח". ועיי"ש שהביא ראיות שאין חשש בזיתים כבשים, מר"י החורני ביבמות (טו, ע"ב) שם, מסופר ששלח רי צדוק לר"י החורני

1. כמובן דמיירי שעובר בכונה, ולא כבמקרה שאין לו מה לאכול וכדומה (להלן "ספר חסידים" תתרח), ועיין בר"ש סופר בקונטרס "התעוררת-לתשובה" (א) שכתב שכל מי שאוכל מהדברים שקשים לשכחה עובר על הפסוק "רק השמר לך" וכ"כ בספר "רוח-חיים". וכתב הרב פאפו בספרו "אורות-אלים" (עמוד עו) כי מי שאינו חושש להיזהר לדברים שהזכרו בגמרא במסכת הוריות חוששני, פן יהיה בכלל מה שאמרו במשנה באבות, שמתחייב בנפשו, וכ"כ בשו"ת "שבט-הקהתי" (א, ב). ב"ם, הורשי"ז אורבען ("הליכות-שלמה" תפילה ב, הערה 103) סובר דכל אלו הדברים (הגורמים לשכחה) אין בהם איסור מדינא אלא משום זהירות.

זיתים לחים מגולגלים בחבית, בעקבות ששמע שהוא אוכל רק פת חרבה במלח, ושלח לו הזיתים על-מנת שיאכל יום-יום זיתים. ויש שיישבו דאין זו ראייה להתיר אכילת זיתים, שכן הסיפור על ר"י החורני היה בשנת בצורת, ואז אין מקפידין על דברי המאכל, או דלמא דר"י החורני ידע לכוון באכילת זיתים, ובכך לא גרם לשכיחת לימודו.

ראייה נוספת המובאת ב"מור-וקציעה" היא מרבי יוחנן דאכל זית מליח (ברכות לט, ע"א). אולם ראיתי דהמאירי (הוריות, שם) כתב דזיתים מלוחים משכחים ומטמטמים את הלב.

אלא דלא כל זית נאסר, שכן אחד מהחמישה דברים המשיבים את הלימוד הוא הרגיל בשמן זית ועייב אומרת הגמרא (הוריות יג, ע"ב) "פסייע ליה לרבי יוחנן, דאמר רבי יוחנן: כשם שהזית פושט ליפוד של שבועים שנה, כך שפן זית פושט ליפוד של שבועים שנה". על פי זה למד בשו"ת "שלמת-חיים" (תתס"ט) שראוי לאכול הזיתים על-ידי ערבובם בשמן זית, שכן בדרך אכילה זו הוא מתקן את איסור אכילת הזית ומחזיר תלמודו, וכן סמך על אכילה בדרך זו הגרש"ז אוירבעך ("ההליכות שלמה" תפילה, ב הערה 103). אולם, על היתר זה לטבול הזיתים בשמן-זית פקפק הגר"ח קניבסקי וכתב דאין ראייה ששמן זית מתקן ששכחה הנגרמת ע"י זיתים (ע"ע "פסקי תשובות" קע, הערה 77).

אלא דעדיין ניתן לאכול זיתים, והוא או פעם בחודש (הרגיל בזיתים גורם לשכחה) או ע"י שיכוון², וזו לשונו של "כף-החיים" (קנז, סקכ"ז): "מי שמכוון באכילתו... אדרבא נותנין לו זכירה" ובהמשך דבריו הוא כותב מה צריך לכוון באכילת זיתים. וכן איתא ב"מגן-אברהם" (קע, סק"יט) ובי"באר-היטב" (אורח-חיים קע, סק"יב): "ובענין דברים המשכחים כגון זיתים וכיוצא בהם, אין זה אלא בעם הארץ, אבל האוכלים בכוונה כנודע, מוסיפים לו זכירה".

2. אכילה משאריות חתול או עכבר

בין הדברים שנמנו בגמרא במסכת הוריות (יג, ע"ב) שגורמים לשכחה: "האונל פצה שאכל עכבר, ופצה שאכל חתול". הפוסקים דנו בעניין אכילת עכבר באריכות והתייחסו בהרחבה לסוגיית הגמרא במסכת סוכה (לו, ע"ב) בדן אתרוג שניקבהו עכברים. נחלקו המפרשים מה מוגדר שאריות המאכל, האם דווקא מקום הנשיכה או שמא כל המאכל. בספר "יוסף אומץ" (יוזפא עמוד רעג) כתב דצ"ע האם איסור האכילה משאריות של חתול או עכבר נובע מטעמי ניקיון ומאיסות או שזהו קבלה מקדמונים, ולדינא פסק: "שומר תורתו ירחק מכל החתיכה שאכל העכבר או חתול ממנה" וכ"פ ה"לקט-יושר" (יורה-דעה, עמ"ו) ושו"ת "דברי-חיים" (ב, יורה-דעה ס) שכל המאכל אסור, וז"ל ה"דברי-חיים": "מה ששאל אודות מאכל שאכל ממנו עכבר, הנה לפי פשטות הסוגיא נראה דכל המאכל מביא לידי שכחה".

2. וכ"כ בספר "נגיד ומצוה" (י"ח, ב) ובספר "יפה-ללב" (גי, קכ) שיכוון בשמות (העולים לגימטריא זית).

השל"ה הקדוש עמ"ס שבעות כתב דצריך לזהר "ממה שאכל עכבר וממה שאכל חתול" וכן הכריע ה"באר-היטב" (קע, סק"ב) דדווקא המקום של האכילה נאסר ולא כל המאכל "ולא יאכל ממקום שאכל עכבר וחתול שקשה לשכחה" וכ"פ ב"קיצור שולחן-ערוך" (לב, ט): "וכן לא יאכל ממקום שאכל עכבר או חתול שגם כן קשה לשכחה" וכ"כ ב"בן איש חי" (פנחס אות יז) ובשו"ת "משנה הלכות" (ג, סא). ועיין בשו"ת "ביע-אומר" (ב, יורה-דעה ח) דהיקל יותר והוכיח דניתן להקל לאכול משאריות חתול או עכבר.

דעה נוספת בנידון ראיתי בשו"ת "באר-משה" (ח, קיג) שפסק כי "המיקל לאכול אחר ריחוק ג' אצבעות ממקום אכילת העכבר לא הפסיד ויש לו על מה לסמוך. אבל עכ"פ נכון שירחיק כרוחב ג' אצבעות ממקום אכילת העכבר סביב ויחתוך ממנו והנשאר יאכל".

בדברי רבינו יהודה החסיד ("ספר חסידים" תת"ח) מבאר שאין איסור באכילת דבר שאכלו ממנו עכברים, ולא דמי ליושב ומסירם מלבו. לפיכך הורה כי למי שאין מה לאכול, ואוכל מאותם דברים המשכחים, אינו עובר על האיסור וזה לא חשיב למסירם מליבו. ונראה דהוא הדין לאותם הדברים שזכרו ב"שולחן-ערוך" (אורח חיים ד, יח) דכאשר ישנה סיבה יכול "לעבור עליהם".

3. אכילת לב

בגמרא במסכת הוריות מוזכר כי "האוכל לב של נהמה" משכח תלמודו. ולכאורה דין זה לא נתקבל לגמרי שכן פסק הרמ"א (יורה-דעה יא, ד): "מקצת שוחטין נוהרין שלא לשחוט שום אווז בטבת ושבת, אם לא שאוכלין מלבה, משום שקבלה היא שיש שעה אחת באותן חדשים אם שוחט בה אווז, ימות השוחט אם לא אוכל ממנה, ונוהגין לאכול מן הלב (תשב"ץ בשם ר"י חסיד)". והמעין בדברי התשב"ץ (תקנ"ח) יראה שהוא יישב את הגמרא ע"י שהעמיד שהגמרא מיירי באכילת לב של בהמה ולא בלב של עוף.

ועיין ב"זבחי-צדק" (קטז סקפ"ט) שנשאר בצ"ע על דברי הרמ"א, דלהבנתו הם סותרים את דברי הגמרא במסכת הוריות. רוב הפוסקים לא חילקו בין לב בהמה ללב של עוף ואסרו לאכול את שניהם, וכ"פ ה"מגן-אברהם" (קע, סק"ט): "צריך לזהר מאוד שלא לאכול לב בהמה חיה ועוף" והובאו דבריו ב"באר-היטב" (קע, סק"ב) וכ"כ בספר "מזמור לדוד" (קיב, א) בשם האר"י שצריך לשמור מלאכול שום לב בהמה חיה או עוף.

ה"פרי-מגדים" (יורה-דעה עב, סק"ב) כתב לחדש כי רק בעלי תורה נוהרים שלא לאכול לב בהמה ועוף. והוסיף ה"חוות-דעת" (שם) דהזכרים נוהרים מזה משא"כ נקבות שאינן בעלי-תורה. ועיין ב"בית לחם-יהודה" (סק"ג) שהוסיף כי גם נשים מעוברות לא יאכלו, בנוסף לזכרים בני תורה.

ב"כנסת-הגדולה" ביאר דכל ההיתר לנשים לאכול הוא בכל הדברים המשכחים מכיוון שהם לא מצוות על לימוד התורה, אלא שכתב "כף-החיים" (קנו, סקכ"ח) שזהו בדברים המשכחים, אבל לב בהמה ועוף יש לו דין מיוחד שאסור אף לנשים וזהו ע"פ האר"י דשם התקשרות הנפש הבהמית "ואם יאכלהו האדם מתקשרת בו נפש הבהמית ההוא לגמרי והיצר-הרע מתקשר בו..." ועיין ב"כף-החיים" (כד, סקמ"ה) שהביא מעשה באשה שאכלה לב בהמה והזקה.

בשו"ת "משנה-הלכות" (ה', קא) נשאל מה דינו של נקניק סלאמי, דהרי בתוכו נמצאים גם חלקי לב. האם יש איסור באכילתו או שמא ישנו ביטול בשישים בזה וניתן לאכלו לכתחילה. והשיב למסקנה דניתן והוסיף ש"אולי אפילו ברוב (סגי לבטל לב)". בתחילת דיונו בנושא זה ביאר הגר"מ קליין דכל הדברים שנאמרו דקשים לשכחה, אין איסור לאוכלם, אלא זהו רק עצה טובה ורפואה וזהירות בכדי לא לשכוח הלימוד.

4. נטילה וניגוב

האבודרהם (סדר נטילת צפורנים) הביא בשם התשב"ץ (רעו) ששבעה דברים צריכים נטילת ידים לאחריהם, ואלו הם: הקם מן המטה, היוצא מבית הכסא, היוצא מבית המרחץ, הנוטל צפרניו, החולץ מנעליו, הנוגע ברגליו והחופף את ראשו. וזכרו דברים אלו ב"כלב" (כג) וב"מרדכי" (ברכות קצד, אלא שבמקום הקם מן המיטה כתב ההולך בין המתים) ויש שהוסיפו על רשימה זו (מהר"י אבהב, הובא ב"בית-יוסף" סימן ד). לאחר איזכור דברי מהר"י אבהב, מובא ב"בית-יוסף": "ואמרו ז"ל מי שעשה אחת מכל אלו ולא נטל, אם תלמיד חכם הוא, תלמודו משתכח ואם אינו תלמיד חכם יוצא מדעתו, עכ"ל", ולא ידעתי לשונו של מי זה, שכן סיום זה שתלמודו משתכח לא מובא באבודרהם ולא בתשב"ץ.

ה"שולחן-ערוך" (אורח חיים ד, יח) מנה את כל הדברים הצריכים נטילה לאחריהם וסיים ההלכה: "מי שעשה אחת מכל אלו ולא נטל, אם תלמיד חכם הוא, תלמודו משתכח. ואם אינו תלמיד חכם, יוצא מדעתו".

ב"פסקי-תשובות" על המשנ"ב (קע, הערה 76) כתב שידועים דברי החזו"א, שהצלחת הוריו בגידול צאצאיהם לתורה הינה משום שהקפידו מאוד על ילדיהם מקטנותם כנטילת ידים שחרית וביציאתם מבית-הכסא ובנגעם במקומות מכוסים וכדו' ובשו"ת "תשובות-והנהגות" (א, ג) כתב ששמע בשם החזו"א שמאחר ומבאר שתלמיד-חכם שאינו נוטל-ידיו תלמודו משתכח, מי שאינו נוהר בזה עובר בלאו דהשמר פן תשכח.

ה"מגן-אברהם" (קנח, סק"ז) הוסיף דין נוסף בשם התשב"ץ (קנא) והוא בניגוב הידים, וז"ל: "לא ינגב ידיו בחלוקו שקשה לשכחה" וכן הזכירו להלכה

ה"משנה-ברורה" (קנח, סקמ"ה) "כתב הימגן-אברהם" בשם התשב"ץ לא ינגב ידיו בחלוקו שקשה לשכחה ועיין ב"פרי-מגדים" שמסתפק אם דווקא חלוקו או כל בגדיו במשמע³.

לפי-זה כתב בשו"ת "משנה-הלכות" (ני"ג, נב) דצריך להיזהר לא להתלבש עד שינגב היטב את גופו: "דכל שלובש הבגדים על גופו הרטוב והלח הרי הוא כבר מנגב המים שעליו ואדרבה הרי אמרו שאין לנגב את ידיו במלבושיו שהוא קשה לשכחה".

5. בגדים - דרך לבישתם ומקום הנחתם

בספר "יוסף-אומץ" (יוזפא עמי רעג) הביא את דברי 'ספר הכוונות' בעניין לבישת שני בגדים יחד שקשה מאוד לשכחה, והוסיף ("יוסף אומץ" סימן רא): "ונראה לי דמי שרוצה ליהרר בזה יפשיט מלבושו אחד-אחד, דאם כשיקום ימצא ב' מלבושים תחובים זה בזה יש לחוש שע"י זריזותו לילך לבית-הכנסת או ללימודו ישכח וילבוש שניהם כאחד".

דין זה של לבישת בגד אחד אחד פסקו ה"מגן-אברהם" (ב', סק"ג): "ויזהר מללבוש ב' מלבושים יחד בפעם אי כי קשה לשכחה" וה"משנה-ברורה" (ב', סק"ב) והובאו ב"קיצור שולחן-ערוך" (ג', ה): "יזהר מללבוש שני בגדים ביחד, משום דקשה לשכחה" ובי"בן איש חי" (פנחס אות יח), והסביר ה"מכתב מאלוהו" (ה', 117) דהטעם דזה גורם לשכחה: "כי זה גם כן סימן לבלבול הדעת ובהילות". באותו סעיף-קטן הוסיף ה"משנה-ברורה", כי יש אף להקפיד על מקום הנחת הבגדים, וז"ל: "המניח מלבושיו מראשותיו משכח לימודו ואפשר אם מניח דבר אחר המפסיק בין ראשו לבגדיו אין קפידא...". דברים אלו של ה"משנה-ברורה" מקורם בדברי הגמרא בהוריות (שהבאנו לעיל) המונה חמישה דברים המשכחים את הלימוד: "וי"א אף המניח כליו תחת מראשותיו" (וכן מובא ב"קיצור שולחן-ערוך" ע"א, ה).

בשו"ת "שלמת-חיים" (תתע"א) היקל בבגד של חבירו או של הקדש ובכך יישב את הגמרא במסכת יומא (סט, ע"א) והגמרא במסכת תמיד (כה, ע"ב) שהכהנים היו מקפלים בגדי כהונה ומניחים תחת לראשיהם. כמו כן, ניתן לומר דווקא שאינו עושה זאת בקביעות אלא בדרך עראי.

3. ועיין בשו"ת "רבבות-אפרים" (א, קכו) שם הוא דן בניגוב בבגד חבירו, האם גם בזה נאמר דתלמודו משתכח.

6. עיסוק בצרכי ציבור

במדרש בשמות-רבה⁴ (ו, ב) נאמר, כי "המתעסק בצרכי ציבור משכח תלמודו". וביאר בשו"ת "ציץ-אליעזר" (י"ח, פא): "כל כך למה? מפני שהעסקנות בצרכי ציבור לא רק שמבטל את האדם מדברי-תורה, אלא גם זאת, שגורמת לו שישכח את מה שכבר למד בגלל הסחת הדעת, כפי שמסופר במדרש: "אמר ר' יהושע בן לוי שישים הלכות למדני ר"י בן פדייה בחרישת הקבר וכולן נשתכחו ממני בשביל שהייתי עוסק בצרכי ציבור", ואם בארזים נפלה שלהבת (רבי יהושע), מה נאמר אנו.

7. דאגה

כאשר האדם דואג, אזי נשכחת ממנו התורה שלמד, כפי ששנינו בגמרא במסכת סנהדרין (כו, ע"ב): "אפר עולא: פחשבה פועלת אפילו לדברי תורה, שנאמר (איוב ה', יב): 'כפר פחשבות עוזפים ולא תעשינה ידיהם תושיה'. אפר רבה: אם עסוקין לשפה – אינה פועלת, שנאמר (משלי י"ט, כא): רבות פחשבות בלב – איש ועצת ה' היא תקום', עצה שיש בה דבר ה' – היא תקום לעולם". וביאר רש"י: "מחשבה – דאגת הלב על מזונותיו של אדם. מועלת – מהניא לשכח למודו". וכן ביאר התוספות: "מחשבה מועלת אפילו לדברי תורה – פירש ריב"א דאגת לב האדם על מזונותיו מהניא לשכח ממנו כל שאר מחשבות אף מחשבת דברי תורה שנאמר מפר מחשבות ערומים" וגו'.

8. כעס

הגמרא במסכת נדרים (כב, ע"ב) אומרת: "אפר רבה נר רב הונא: כל הכועס – אפילו שכינה אינה חשובה כנגדו, שנאמר: (תהלים י', ד) 'רשע כגבה אפו כל ידלש אין אלקים כל פזפותו'. ר' ירמיה פדיפתו אפר: פשכח תלמודו ופוסף טיפשות". רעיון זה שמידת הכעס גורמת לאדם לשכח את תלמודו מצינו במקומות נוספים, ונזכיר עוד דוגמא אחת. הגמרא במסכת פסחים (סו, ע"ב) אומרת: "כל אדם שכועס, אם חכם הוא – חכמתו פשתלקת פפנו" (וע"ע ב"אורחות צדיקים", שער הכעס, הכותב: "כי הכעס מוציא שכלו של אדם מקרב").

נראה כי הסיבה לכך היא שאותו אדם שכועס, דעתו אינה מיושבת עליו והוא אינו יכול להתרכז, ולפיכך הוא אינו קולט את הנלמד, ואף מפסיד את שלמד, ויתכן דאולי אלו עומקם של דברי הגמרא במסכת ברכות (כט, ע"ב) האומרת: "לא תרתח ולא תחטוי" – "לא תכעוס, שמתוך הכעס, אתה כל לידי חטא" (רש"י), לחטא שכחת התורה⁵.

4. וכן איתא במדרש תנחומא וארא ה.

5. מעניין לשים-לב, כי רבי יהודה החסיד בספרו "ספר חסידים" (נתשכו) כתב כי אחד הדברים הגורמים לשכחה, זה המסתכל בפני אדם כועס.

9. השארת ספר פתוח

הגמרא במסכת עירובין (צח, ע"א) אומרת: "כותבי ספרים תפילין וכזוזות לא התירו להן להפך יריעה על פניה אלא פורס עליה את הנגד" (ע"פ מסכת סופרים) וכ"פ הרמב"ם בהלכות תפילין (א, יז) וה"שולחן-ערוך" (יורה-דעה רעז). ביאר הש"ך שם (סק"א) כי "...יש ללמוד שלא ילך אדם לחוץ ויניח הספר פתוח אם אין עליו מפה דלאו דוקא ספר-תורה דהוא-הדין שאר ספרים, עכ"ל, ולא היה צריך ללמוד כן מהירושלמי דהכי מוכח נמי מש"ס דילן בעירובין... וידוע לחכמי האמת שיש מלאך אחד נקרא ש"ד והוא שומר דפין על מי שמניח ספר פתוח ויוצא שמשכח תלמודו". וכ"כ ב"קיצור שולחן-ערוך" (כ"ז, ד): "כשהוא לומד וצריך לצאת לחוץ, אל יניח את הספר פתוח, כי על ידי זה משכח תלמודו" וכן הובא בשו"ת "משנה-הלכות" (יב, רז).

הרב דסלר ב"מכתב מאליהו" (ה', עמ' 116) כתב להסביר כי השארת הספר פתוח הינה סימן שאותו אדם לומד באופן חיצוני "שהרי למה הפסיק באמצע לימודו? לא מפני שרצה להפסיק ברצון פנימי מפני איזו סיבה המתקבלת על הדעת, כי אז היה סוגר ספרו. אלא שבא דבר מבחוץ ולקח עיונו בלי ישוב הדעת ונשאר הספר פתוח. ועל כן דבר זה קשה לשכחה".

10. דברים נוספים הגורמים לשכחה

* "השותה מים של שיורי רחיצה. והרוחץ רגליו זו על גב זו", ע"פ הגמרא בהוריות שהובאה לעיל. וכתב בפסקי-תשובות על ה"משנה-ברורה" (קס"ב, אות יז) שאם נתערבו מים של נטילת ידיים ברוב מים נקיים או בתבשיל דיש להקל לשתות מים אלו.

* אכילה בכלים שבורים⁶, וז"ל "כף החיים" (ב, סק"ג): "האוכל בכלים שבורים יהיה לו שכחה".

* הגמרא במסכת הוריות (יג, ע"ב) אומרת כי ישנם "עשרה דברים קשים ללימוד: העובר ונחת האפסור [הגבל] וכל שכן ונחת גבל [עצפון] והעובר בין שני גבלים. והעובר בין שתי נשים...". ב"אוצר המדרשים"⁷ (עמ' קסב) כתב דזהו אחד מששה דברים המשכחים את החכמים. וביאר ב"בן איש חי" (פנחס אות יז) דאם יש ד' אמות בין זה לזה, לית לן בה וכן אם הולך אדם אחר בצדו בשווה לא שייך דין זה (העובר בין שני נשים). ומובא ב"הליכות-שלמה" (תפילה ב, הערה 103) דניתן להקל בעניין הליכה בין בי נשים ע"י אחיזת חפץ של מצוה, ובשעת הדחק ע"י כל חפץ.

6. ב"הליכות-שלמה" (תפילה, ב דבר הלכה לג) כתב: "די לנו שנחמיר בדברים הקשים לשכחה במה שנוכר בפירוש ותו לא".

7. וז"ל המדרש: "יששה דברים משכיחין את החכמים: העובר בין שתי נשים, המספר עם אשה בשוק, העובר תחת אפסרו של גמל וכ"ש תחת גמל עצמו, והמסתכל לזכר ולנקבה בשעת תשמיש, והמסתכל בפני המת, והקורא כתב על גבי קבר".

* בגמרא במסכת הוריות (יג, ע"ב) וב"אוצר המדרשים" (עמ' קסב) מובא דהקורא כתב שעל-גבי קבר משכח לימודו, ופסקו זאת ה"קיצור שולחן-ערוך" (קכח, יג): "הקורא כתב שעל גבי המצבה אם הוא כתב בולט קשה לשכחה" וה"משנה-ברורה" (ב, סק"ב). וראיתי ב"יוסף-אומץ" (רעג) דכתב דיש פיתרון בזה: "וראיתי מדקדקין מניחין אבן על-גבי המצבה ואומרים שמועיל שלא תהיה קריאתה קשה לתלמוד, ואפשר שקבלה היא מקדמונים... יש לסמוך על הנחת אבן".

* מי שלא לומד מתוך ספר ובמקום מסודר כבית-כנסת או בית-מדרש, וז"ל ה"אשכול" (ליקוטי תפילה): "אמר ר' יוחנן כל היגע בתלמודו בבית הכנסת אינו משתכח תלמודו. וברית כרותה כל היגע בתלמודו בצנעה אינו משכחו. והלומד אגדה מן הספר אינו משכחו. והסובר - תלמודו אינו משכחו".

* שינה בבית-מדרש, כפי שאומרת הגמרא במסכת סנהדרין (עא, ע"א): "כל הפתחנפנס בבית המדרש חכמתו נעשית קרעים ופירש רש"י "מטכח למודו ואינו נזכר אלא כסירוגין". ומרן הביא דברים אלו ב"בית-יוסף" (יורה-דעה רמו, טז).

ג. כיצד רוכשים זיכרון

1. גולה למקום תורה

מסופר ב"אבות דרבי נתן" כי לאחר שנפטר רבי יוחנן בן זכאי החליטו ארבעה מתלמידי ריב"ז⁸ ללכת ליבנה מקום שנמצאים בו הרבה תלמידי חכמים, ותלמיד אחד (רבי אלעזר בן ערך) של ריב"ז פרש מהחבורה ואמר "אלך לדעסית, לפקום יפה ופיס יפיס ונאיס", בעקבות מעברו לארץ-תענוגות ועזיבתו את חבורת הלומדים הוא נתמעט בתורה ושכחה, ואילו שאר בני-החבורה המשיכו לצמוח ולגדול בתורה.

כאשר נמצאים במקום בו לא שוררת אווירה של חיי תורה, במקום בו אין בית-מדרש שבו מתנצחים בלימוד, במקום בו תענוגות העולם גוברים, אזי קשה לעלות ולגדול, והדרך לתהום לירידה נסללת, במילים אחרות זהו המתכון לשכיחת התורה. זכה רבי אלעזר לצאת ממצבו הקשה ע"י שחבריו שהכנינו בו, התפללו עליו עד שחזר אליו תלמודו וממעשה זה למדו חז"ל (אבות ד', יד): "הוי גולה לפקום תורה", כפי שמתואר הסיפור וליקחו בגמרא במסכת שבת (קמז, ע"ב): "כי

8. מצינו שלריב"ז היו חמישה תלמידים, כפי שמובא במשנה במסכת אבות (בי, ח): "חמשה תלמידים היו לרבן יוחנן בן זכאי ואלו הן רבי אליעזר בן הורקנוס ורבי יהושע בן חנניה ורבי יוסי הכהן ורבי שמעון בן נתנאל ורבי אלעזר בן ערך".

אלעזר בן ערך איקלע להחם, איפשיך בתרייהו איעקר תלפודיה. כי הדר אתא, קם לפיקרי בספרא, בעא לפיקרא (שפות י"ב) 'החדש הזה לכס' אפר: החדש היה לבס. בעו רבנן רחמי עליה? והדר תלפודיה. והיינו דתנן, רבי נהוראי אופר: הוי גולה לפקום תורה, ואל תאפר שהיא תבא אחריך".

2. שינון

על-ידי שהאדם חוזר ומשנן את לימודו הוא מטמיע בתוכו את הנלמד ואינו שוכחו. ומי שאינו מוצא זמן לחזור על לימודו גורם "בידיו" לאבד את מה שרכש והשקעתו תרד לטמיון. כפי ששנינו בגמרא במסכת סנהדרין (צט, ע"א): "כל הלופד תורה ואינו חוזר עליה – דופה לאדם שזורע ואינו קוצר. רבי יהושע אופר: כל הלופד תורה ופסכתה – דופה לאשה שיוולדת וקוברת". על-כן, הדגישה הגמרא במסכת חגיגה (ט, ע"ב) את החזרה באומרה כי אינו דומה החוזר מאה פעמים על לימודו למי שחוזר מאה ואחת פעמים⁹.

נראה כי הרעיון הנלמד מכאן הוא כי ככל שחוזרים על דבר מספר רב יותר של פעמים, זוכרים אותו בבהירות גבוהה יותר ולאורך זמן. בניסוח אחר, היגיעה בחזרה על הלימוד היא היוצרת את המציאה, שכן הזיכרון נקנה ע"י הבנה מוחלטת של הדברים, וזה מתרחש ע"י עמל ויגיעה, כפי שנאמר (מגילה ו, ע"ב): "געתי ופצאתי – תאפיין". ועל-כך ניתן לומר כי אלו "הזורעים בדמעה", הם אלו ש"ברינה יקצורו". ע"י עמל בתורה, היא נעשית חלק מהאדם וכך מצליח האדם לזכרה, היינו השינון הוא הערובה לזיכרון. ראוי לציין ששינון אינו דווקא חזרה בע"פ על הנלמד, אלא הוא יכול להיות כתיבה וסיכום של הנלמד.

בעניין חזרה על הלימוד מצינו (מגילה ז, ע"ב) כי רב כהנא חזר על לימוד ארבעים פעמים עד ששלט בו ישר והפוך: "תנא פיניה ארבעין זיפנין, ודעי ליה כפאן דפנח נכיסיה" וביאר הישפתי-חכמים" דממקור זה אנו למדים על גודל זהירותו של רב כהנא בחזרה על לימודו. ראוי לציין כי בביטוי "פנח נכיסו" רצה ללמדנו רב כהנא עד כמה יש לשלוט בחומר שנלמד, והמשיל זאת לכסף: כמו כסף שאדם בודק ומשמש בכיסו אם הוא עדיין שם, כפי ששנינו בגמרא במסכת בבא-מציעא (כא, ע"ב): "אדם עשוי לפשפש בכיסו בכל שעה".

9. במדרש "ילקוט שמעוני" (קהלת רמז, תתקעג) ישנו סיום נוסף, ש"יא שאליהו הנביא החזיר לו את תלמודו ששכח.

10. הסברים רבים נאמרו על עניין שינון מאה ואחת פעמים ואכמ"ל. אולם אזכיר את דברי היכלי-יקרי" המבאר בדרך הדרש את הפסוק (דברים ד, ט): "ירק השמר לך ושמר נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך", כי ההפרש בין שכיח לזכיר הוא מאה ואחד.

3. יראת שמים

המשנה במסכת אבות (ה', יב) עוסקת בתכונות מולדות של האדם והיחס אליהם, וביניהם הזיכרון והשכחה. ואומרת המשנה: "ארבע מדות בתלמידים: פהו לשפוע ופהו לאבד – יצא שכרו בהפסדו קשה לשפוע וקשה לאבד – יצא הפסדו בשכרו, פהו לשפוע וקשה לאבד – חכם. קשה לשפוע ופהו לאבד, זה חלק רע". אמנם אלו תכונות טבעיות, אך אומר התוספות יו"ט כי גם לזיכרון חלש ישנו פתרון. עצתו לחלשי הזיכרון הינה רכישת יראת-שמים, שכן זהו הכלי הבטוח אשר יכול לשמור את החכמה הנלמדת, כפי ששנינו במסכת אבות (ג', ט): "כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו – חכמתו פתקייבת". כלומר, יתכן שהגורם לשכחה איננו נעוץ בזיכרון, אלא בחוסר יראת שמים, שהרי "כל פי שחכמתו קודמת ליראת חטאו – אין חכמתו פתקייבת".

4. לימוד בקול

התוספות במסכת מגילה (לב, ע"א) מביא דלימוד בקול ובניגון עוזר לזכרון, וז"ל: "והשונה בלא זמרה – שהיו רגילין לשנות המטוניות בזמרה לפי שהיו שונים אותן על פה וע"כ היו מזכרים יותר". מעניין לראות כי מרן ראה חשיבות להכניס זאת לתוך ספר ההלכה לדורות, ואלו דבריו (יורה-דעה רמו, כב): "כרית כרותה שכל הלומד כבית הכנסת לא כמרה הוא משכח, וכל היגע בתלמודו בצנעה מחכים, שנאמר (משלי י"א, ב): 'זאת צנועים חכמה'. וכל המזמיע קולו בשנות תלמודו, מתקיים בידו. אבל הקורא בלחש, כמרה הוא שוכח".

5. מרבה ישיבה-מרבה זיכרון

ישנה דמות אחת מיוחדת אשר הגיע לשיאים בזיכרון הייחודי שלה, והיא אף השאירה לנו לדורות "מסמכים" כיצד הגיע לכך. המשנה במסכת אבות (ב', ח) מספרת כי לרבי יוחנן בן זכאי היו חמישה תלמידים, וכל תלמיד הצטיין בדבר אחר. רבי אליעזר בן הוקנוס הצטיין בזיכרונו המיוחד ועליו היה אומר רבי אלעזר בן ערך שהוא נמשל ל"בור סוד שאינו מאבד טיפה". אותו בור מסויד גורם שכל הנוזל הנכנס אליו לא מחלחל מבעד לקירות אלא נשאר בתוכו. כזה היה רבי אליעזר, אשר היה אוגר ושומר בתוכו את כל מה שלמד ולא איבד מאומה מאוצרות התורה שרכש. כל מה ששמע ולמד זכר. ביטוי נוסף על זיכרונו של רבי אליעזר מצינו באבות דרבי נתן (י"ד, ג): "קנקנא זפותא שפשפרת את יינה".

הגמרא במסכת סוכה (כח, ע"א) מתארת כיצד הצליח רבי אליעזר לרכוש זיכרון, וז"ל: "אפר להם (רבי אליעזר): ...פיפי לא קדפני אדם בבית הפדרש. ולא ישנתני בבית הפדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא הנחתי אדם בבית הפדרש ויצאתי. ולא שחתי שיחת חולין, ולא אפרתי דבר שלא שפעתני עפי רבי פעולם". וכן העיד רבי אליעזר שרם פשירתו (סנהדרין סח, ע"א): "הרבה תורה לפדתי, והרבה תורה ליפדתי. הרבה תורה

לפדתי – ולא חסרתי ערבותי אפילו ככלב העלקק מן היס, הרבה תורה ליפדתי – ולא חסרתי תלפידיו אלא ככחול בשפופרת, ולא עוד אלא שאני שונה שלוש מאות הלכות בבהרת עזה, ולא היה אדם ששואלני בהן דבר פעולם. ולא עוד אלא שאני שונה שלוש מאות הלכות, ואפרי לה שלושית אלפים הלכות...".

אין ספק כי השעות הרבות שישב רבי אליעזר בבית-המדרש פעלו ועשו את שלהם, ועל-כך אומרת המשנה במסכת אבות (ב, ז): "עונה ישיבה עונה חכמה" וכן איתא בגמרא במסכת נידה (ע. ע"ב): "פה יעשה אדם ויחכים? אפר להן: ירבה ניישיבה ויפעט בשחורה".

6. סגולות ועצות נוספות לזיכרון

* כידוע השתיקה הינה כלי היכול לסייע רבות, פעמים שהתשובה הניצחת היא השתיקה, כפי שאמר דוד המלך (תהילים י"ט, ד-ה): "אין אמר ואין דברים בלי בשמע קולם" ואעפ"כ "בכל הארץ יצא קום". השתיקה הינה מזוור לגוף כדברי המשנה (אבות א, יז): "לא עצאתי לגוף טוב אלא שתיקה" ואף מסייעת לזיכרון כפי שמובא ב"מגן-אבות" לרשב"ץ (ג): "הודיע התנא, שהחכם אם ירצה שתתקיים חכמתו בידו ולא ישכחנה, ישתוק הרבה, כי על ידי דיבור, חכמתו משתכחת מעט, והסייג שלה, היא השתיקה".

* הטור בסוף סימן רצט כתב: "יש נהגין לומר בכל פוצאי שבת כל הפסוקים שזכור בהם אליהו ואזריס שהוא טוב לשכחה ויהיו דרכיו מצליחין בכל השבוע".

* הסתכלות בפני צדיק מועיל לזיכרון ("אגרא דפרקא", אות פו).

סיכום

פתחנו את המאמר באיסור השכחה ולמה היא גורמת, נראה דאם נישמר מאותם הדברים הגורמים לשכחה, ומאידיך נבצע את הדברים הגורמים לזיכרון שהובאו לעיל, נוכל לזכור את לימודנו. אולם, חשוב לציין שגם אם מרגישים חולשה וייאוש מכך שלא מצליחים לזכור, עלינו להמשיך בלימוד תורתנו הקדושה שכן אומרת הגמרא במסכת עבודה-זרה (יט, ע"א): "לעולם ליגיש איניש, ואף על גב דישכח".

כמו כן, יתפלל לנותן החכמה שיעזור לו, ויזכיר זאת בפירוש בתפילתו, כדברי הגמרא במסכת עבודה-זרה (ח, ע"א) שרשאי האדם בסוף כל ברכה בשמונה-עשרה לברך מעניינה של הברכה, וז"ל: "אם נא לופר בסוף כל ברכה וברכה פעין כל ברכה וברכה – אופר" וביאר רש"י: "מעין כל ברכה וברכה – אם היה משכח תלמודו מאריך בחונן הדעת" וכ"כ ה"אור זרוע" א, קד) ומאריך דביאר רש"י, אין הכוונה לאריכות גדולה אלא מאריך יותר מהנוסח הרגיל (שו"ת "שבט-הלוי" ח', כא).